

І.В. Петрова

Донецький університет економіки і права, Україна

ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ (50 – 80-ті рр. ХХ ст.)

У цій статті проаналізовано наукові студії відомих джерелознавців М. Рубінштейна, В. Кабузана, К. Сивкова, І. Бутич, О. Апанович, М. Литвиненко, Т. Ананьєва, А. Перковського, в яких досліджується проблема походження топографічних описів та використання їх інформаційних можливостей у сучасних дослідженнях з історії України. Також у роботі розглядаються основні етапи археографічного освоєння топографічних матеріалів.

Поряд із проблемами запровадження до наукового обігу нових комплексів джерел та їх адаптації до сучасних потреб розвитку науки та суспільства на сьогодні актуалізується питання узагальнення результатів дослідження вітчизняною та зарубіжною історичною наукою писемних джерел з історії України. Незважаючи на те, що на сьогодні саме такий історіографічний підхід у джерелознавчих дослідженнях є дуже важливим і продуктивним, доводиться констатувати, що у сучасній історичній науці майже відсутні узагальнюючі історіографічні розробки з багатьох проблем вітчизняного історичного джерелознавства, у тому числі з проблеми походження топографічних матеріалів (виняток складають історіографічні розділи до монографічних та дисертаційних досліджень з описової тематики О. Гринь, І. Петриченко, В. Пірка). Беззаперечно, зараз настав час по-новому, об'єктивно вивчити та оцінити творчу спадщину багатьох українських та російських вчених, які стали фундаторами сучасного джерелознавства, вдосконалили понятійно-категоріальний апарат, методика джерелознавчих досліджень, запропонували нову класифікацію історичних пам'яток. Таким чином, **метою цієї статті** є вивчення доробку українських та російських істориків, що досліджували у другій половині ХХ ст. проблеми атрибуції топографічних описів, їх інформаційні можливості.

Як свідчить накопичений досвід студіювання цих документів, топографічні описи як історичні джерела почали залучатися ще на початку ХІХ ст. Однак систематичного характеру вивчення топографічних описів набуло в другій половині ХХ ст. Протягом 50 – 80 рр. ХХ ст. вітчизняне джерелознавство збагачується цілим комплексом історичних досліджень із топографічної тематики, які доцільно розподілити на такі групи: 1) історико-типологічні та теоретико-методологічні дослідження, що присвячені питанням атрибуції, класифікації описових матеріалів (наукові студії М. Рубінштейна, В. Кабузана, К. Сивкова); 2) конкретно-історичні праці, в яких надається аналіз методики упорядкування топографічних розвідок (А. Андрєєв, І. Бутич, О. Апанович, М. Литвиненко, Т. Ананьєва); 3) дослідження загальноісторичного характеру, які репрезентували топографічні описи як інформативне джерело (А. Перковський, П. Горленко, А. Слюсарський).

Початок фундаментального студіювання проблеми походження топографічних описів у післявоєнний період вчені пов'язують з ім'ям видатного російського історіографа та дослідника соціально-економічної історії Російської імперії ХVІІІ ст. М. Рубінштейна [1]. У межах запланованої та затвердженої 1957 р. вченою радою Московського державного історико-архівного інституту держтеми дослідник останні

роки свого життя працював над підготовкою монографії «Джерела з соціально-економічної історії Росії XVIII ст.», яку планував завершити 1960 р. На жаль, вчений зміг оприлюднити лише один із підрозділів своєї праці «Топографические описания наместничеств и губерний XVIII века» (засідання Відділення історії географічних знань та історичної географії Московської філії ВГТ від 28.04.1958). Це була перша ґрунтовна студія, яка узагальнила попередні надбання російської історичної науки у вивченні топографічних матеріалів XVIII ст. та стала свого роду фундаментом для подальших досліджень цієї теми. Спираючись лише на власні зусилля, вченому вдалося систематизувати всі доступні на той період відомості про цей рукописний комплекс. Із метою виявлення документів описового характеру він опрацював фонди Центрального державного військово-історичного архіву у м. Москві, Центрального державного історичного архіву у м. Ленінграді, рукописних відділів Державної бібліотеки ім. В. Леніна та бібліотеки Салтикова-Щедріна, матеріали відділу писемних джерел Державного історичного музею та архіву Академії наук СРСР. У цілому до наукового обігу вченим було залучено 68 рукописних примірників топографічних описів з 33 губерній Європейської Росії, у тому числі 7 описів українських намісництв та губерній.

На сторінках своєї праці Рубінштейн детально розглянув процес становлення практики топографічного обстеження Російської імперії. Він вперше презентував повний текст сенатської постанови від 1 листопада 1777 р., в якій рекомендувалося за прикладом Московського та Воронежського генерал-губернаторів упорядкувати перші топографічні описи. Також автор зробив припущення, що другий етап обстеження територій Російської імперії починається з 1784 р. (хоча і датував програму загальноімперського обстеження 1783 р.). Він намагався у фондах вітчизняних архівосховищ знайти оригінал анкети П. Соймонова, однак йому це не вдалося. Незважаючи на це, він правильно зауважив, що в деяких описах частково або повністю з певними видозмінами та доповненнями ця анкета була представлена (прикладом є «Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г.» О. Шафонського, «Топографическое описание Вологодского наместничества 1786 г.» тощо). Аналізуючи методику упорядкування описів, автор статті намагається надати визначення терміна «топографічні описи» і виокремити їх від інших описово-статистичних матеріалів – військово-топографічних описів, економіко-географічних, камеральних тощо. Для Рубінштейна основними ознаками топографічних описів є: загальноімперський характер топографічного обстеження, упорядкування їх губернськими та повітовими землемірами, відсутність або наявність невеликого історичного вступу до описів, наявність певного формуляра, поява описів у зв'язку з Генеральним межуванням та губернською реформою 1775 р. Однак таке тлумачення топографічних описів робить неможливим зарахування розвідок О. Шафонського, І. Переверзева, А. Пригари до цієї групи джерел, оскільки ці описи не відповідають деяким з вищезазначених вимог (наприклад, вищезазначені описи були складені представниками творчої інтелігенції, є значний історичний вступ тощо).

Надалі свідченням зростаючої уваги до вивчення топографічних описів стає поява 1963 р. на сторінках наукового збірника «Проблемы источниковедения» статті відомого історика-демографа В. Кабузана «Некоторые материалы для изучения исторической географии России XVIII – начала XIX ст.» [2]. Студія В. Кабузана є синтетичною працею з джерелознавства історичної географії XVIII – початку XIX ст., більшу частину якої присвячено саме аналізу описових матеріалів. Для підвищення ефективності роботи над комплексом описових документів автор розділив описові матеріали на декілька груп. Спочатку він виокремлює серед усього загалу описових матеріалів три групи: 1) статистичні, географічні, топографічні й камеральні описи

намісництв та губерній; 2) економічні примітки до картографічних матеріалів Генерального межування; 3) матеріали демографічного обліку населення. Потім, враховуючи такі параметри, як єдність походження та інформаційне призначення документа, він розрізняє серед документів першої групи: топографічні описи намісництв та губерній Російської імперії кінця XVIII – початку XIX ст.; статистичні та камеральні описи; військово-топографічні описи. Надалі розглядаючи обставини упорядкування топографічних описів та їхні інформаційні можливості, автор у своїх міркуваннях здебільшого спирається на праці своїх попередників (у тому числі й Рубінштейна). І тому він, як і інші вчені, виокремлює декілька етапів у створенні топографічних описів, другий з яких датує 1783 – 1796 рр. (перша межа цього періоду встановлена помилково у зв'язку з тим, що Кабузан, як і Рубінштейн, так і не зміг знайти програму Соїмонова).

Надалі розширити та дещо уточнити деякі положення домінуючої в радянському джерелознавстві «рубінштейнівської» концепції походження топографічних матеріалів намагається російський дослідник К. Сивков [3]. Автор наукової розвідки, на відміну від Рубінштейна, який пов'язував появу топографічних описів із намаганням царського уряду мати до ревізій додатковий соціально-економічний матеріал, сприймає їх як результат діяльності Вільного економічного товариства та Академії наук. Свої міркування він обґрунтовує спорідненістю змісту анкети Вільного економічного товариства (від 28 жовтня 1790 р.), програми Академії наук (1780 р.) та Соїмоновської анкети 1784 р. Оцінюючи інформаційні можливості топографічних описів, автор робить висновок, що «за більшістю питань анкети описи надають високоякісний матеріал, особливо якщо це стосується відомостей про кордони намісництв, кількість і місце знаходження окремих населених пунктів, якість ґрунту тощо». Більш помірено, на думку дослідника, потрібно використовувати інформацію про врожайність окремих сільськогосподарських культур, оскільки «вона записана зі слів мешканців і тому досить суб'єктивна». Найчастіше рівень репрезентативності та об'єктивності джерел, як вважав дослідник, залежав від рівня освіти, поінформованості укладачів описів, від їхньої плідної та сумлінної праці з пошуку джерел. Найбільш зважено та прискіпливо, на його думку, автори описів добирали джерела до «Топографического описания Сибирской губернии» (упорядник Т. Масленицький), «Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г.» (автор О. Шафонський), «Топографического описания Тульской губернии» (В. Левшин), опису Виборзького намісництва.

У стислому варіанті всі вищезазначені концепції було представлено в підручнику з джерелознавства історії СРСР для студентів історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів під загальною редакцією І. Ковальченка [4, с. 210-221]. На загальному тлі вивчення історії упорядкування топографічних описів цікавим видається тлумачення авторами цього підручника походження документів цієї групи. Наприклад, укладачі підручника знайшли пояснення дуже частих змін у структурі топографічних матеріалів 80-х – 90-х рр. XVIII ст. в методиці проведення топографічного обстеження. На їх думку, на відміну від матеріалів Генерального межування, що упорядковувалися за єдиною програмою повітовими землемірами під керівництвом Межової експедиції, топографічні описи не мали єдиного замовника та налагодженої системи обробки первинних відомостей. Цей висновок авторами було побудовано виключно на аналізі топографічних матеріалів Європейської частини Росії, а саме описів Симбірського та В'ятського намісництв, процедура підготовки яких була скоріше винятком з правил, ніж закономірністю.

Паралельно з теоретико-методологічними та історико-типологічними роботами у радянському джерелознавстві протягом 50 – 80-х рр. XX ст. з'являється комплекс тематичних досліджень, присвячених дослідженню топографічних описів окремих

намісництв та губерній Російської імперії. Активну участь у здійсненні подібних досліджень брали російські та українські історики Т. Ананьєва (Воронезьке намісництво) [5], А. Андрєєв (Тобольське, Іркутське) [6], О. Апанович (Чернігівське намісництво) [7], І. Бутич (Київське) [8], М. Дік (Калузьке) [9], О. Дитмар (Ярославське) [10], Н. Козлова (Вологодське) [11], В. Павлов (В'ятське) [12], А. Севастьянова (Ярославське) [13], А. Емаусський (В'ятське) [14], Г. Якушкін (Вологодське) [15] та інші.

Задовго до появи праці М. Рубінштейна на сторінках журналу «Вопросы географии» 1950 р. з'явилась стаття А. Андрєєва, присвячена топографічним та картографічним матеріалам Сибірських намісництв останньої чверті XVIII ст. [6, с. 203-212]. Процес упорядкування топографічних описів Тобольського, Іркутського, Коливанського намісництв вчений розглядав на тлі розвитку економіко-географічної думки Російської імперії і тому вважав їх складовою частиною узагальнюючого історико-статистичного обстеження людських та природних ресурсів країни. Початок проведення систематичних топо-графічних обстежень він пов'язував одночасно з діяльністю Топографічного комітету Академії наук та Сенату. Він стверджував, що саме Академічний комітет у складі П. Палласа, О. Румовського, І. Лепьохіна розробив анкету, основні питання якої увійшли до складу Сенатського наказу від 1 листопада 1777 р. На підставі саме цього документа, на думку автора, були упорядковані «Топографическое описание Тобольского наместничества 1784 г.», «Топографическое описание Иркутского наместничества, составленное в 1792 г.» та інші документи. Таким чином, незважаючи на велику евристичну роботу та залучену кількість джерел, Андрєєву так і не вдалося знайти оригінал анкети П. Соймонова, що і позначилося на його висновках щодо часу упорядкування описів та їхніх програмних документів.

Близьким за проблематикою до вищезгаданої праці є дослідження А. Емаусського «Топографические и исторические описания Вятского наместничества» [14, с. 204-215]. На відміну від своїх попередників, вчений не тільки узагальнив увесь комплекс матеріалів з історії упорядкування топографічних описів цього регіону, але й зробив спробу порівняти Академічну анкету 1780 р., Соймоновську програму та програму губерньського описування 1796 р. Автор зауважив, що анкета П. Соймонова, на відміну від попередніх програм загальноімперського обстеження, відрізняється комплексним підходом до предметів, явищ та процесів, що вивчаються (так кількість питань, на які пропонувалося надати деталізовані відповіді за Соймоновською анкетною, у два рази перевищувала кількість питань Академічної анкети 1780 р.). Також анкета П. Соймонова з-поміж інших програмних документів вирізнялась соціально-економічною спрямованістю, автор програми вимагав надати інформацію про природні якості ґрунту, склад культур, системи та техніку землеробства, врожайність та посівні площі, розвиток сільських промислів тощо. Надалі досліджуючи методику складання топографічних описів В'ятського намісництва, А. Емаусський звертає увагу на те, що місцеве керівництво неодноразово зверталося під час підготовки узагальнюючих описів до практики складання певних формулярів, в яких спочатку наводилося питання, а потім на це питання надавалася стандартизована відповідь. Іноді організатори обстеження пропонували місцевим чиновникам вже готову відповідь, залишаючи місце лише для статистичних зведень. Надалі такі формуляри надсилалися до казенної палати, консисторії, губерньського та міського магістратів. Звіди заповнені формуляри надходили до намісницького правління, де остаточно редагувалися. Така практика складання описів, на думку науковця, негативно позначилася на інформаційних можливостях описів, вона призвела не тільки до стандартизації відповідей, але й поверховості отриманої інформації, завищення реальних показників (з метою відображення загальної картини благополуччя та процвітання регіону укладачі описів, у тому числі і В'ятського намісництва, неодноразово зверталися до цього методу) [14, с. 209].

Порівняно з іншими регіонами СРСР досить суперечлива ситуація склалася з вивченням топографічних описів на теренах Радянської України. Протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. українське джерелознавство взагалі перебувало у стадії стагнації. У цьому плані ситуація в Україні почала радикально змінюватися у зв'язку зі структурними змінами в Інституті історії АН УРСР 1963 р. Для виконання постанови Президії АН УРСР від 1 лютого 1963 р. «Про заходи для реалізації рішень листопадового Пленуму ЦК КПРС в установах Відділу суспільних наук АН УРСР» у березні 1963 р. було відкрито відділ історіографії та джерелознавства, який очолив Ф. Шевченко. Подальша діяльність співробітників цього відділу сприяла розвитку джерелознавства та історіографії історії України, а саме почали досліджуватися джерелознавчі та історіографічні аспекти регіонального та козацького літописання, періодичної преси, була вдосконалена методика опрацювання масових джерел, систематизовано величезний нумізматичний матеріал. Результати науково-дослідної роботи джерелознавців друкувалися на сторінках тематичного збірника «Історичні джерела та їх використання» та щорічника «Історіографічні дослідження в Українській СРСР».

Першим провісником зростання зацікавленості українських науковців до топографічної тематики стала стаття І. Бутича «Географічні описи Київського намісництва ХVIII ст.» [8, с.129-137]. Її автор хоча і обмежився переважно характеристикою описів Київського намісництва, та все ж вперше в українській історіографії спромігся надати їхній комплексний аналіз. Автору цієї статті вдалося виявити та презентувати на сторінках збірника «Історичні джерела та їх використання» комплекс діловодної документації, яка допомогла остаточно встановити обставини виникнення «Скороченого опису Київського намісництва 1787 р.», «Книги Київського намісництва з зазначенням усіх поселень та кількості в них людей та прізвищ їх власників» (1787 р.), «Географічного опису рік, річок та озер 1785 р.». Так він правильно зауважив, що перші описи склалися у зв'язку з подорожжю Катерини II до Криму 1787 р. (наказ П. Румянцева від 24 жовтня 1786 р.), а «Географічний опис рік, річок та озер 1785 р.» упорядкувався безпосередньо за розпорядженням Катерини II (про це свідчить лист П. Соймонова від 1 січня 1785 р. генерал-губернаторам). Порівняння «Скороченого опису Київського намісництва 1787 р.» з описом цієї адміністративної одиниці 1786 р. надало автору можливість стверджувати, що значну частину матеріалу топографічного опису 1787 р. було запозичено його редактором з попередніх описових документів (наприклад, майже тотожним був опис Лаврської друкарні в описах 1786 р. та 1787 р.). Виходячи з цього, автор прийшов до висновку, що упорядник «Скороченого опису Київського намісництва 1787 р.» не встигав підготувати до визначеного терміну новий документ і тому скопіював більшу частину матеріалу, додавши до нього оновлену інформацію про чисельність населення відповідно до останніх даних казенної палати, 12 кольорових карт намісництва та 11 його повітів, таблицю про кількість населених пунктів, землі, казенних і приватних будинків. Свою наукову розвідку І. Бутич закінчує детальним аналізом інформаційних можливостей описів. Автор у цьому напрямку зосередив свою увагу переважно на аналізі демографічних екстрактів описів, оскільки вважав їх найбільш достовірними порівняно з відомостями про розвиток капіталістичного підприємництва в Україні та етнографічними спостереженнями укладачів описів.

Поряд з працею Бутича особливе місце в українській історіографії кінця 60-х – початку 70-х рр. ХХ ст. посідає наукова розвідка відомої української дослідниці О. Апанович «Значення праці О. Шафонського “Черниговского наместничества топо-

графическое описание” для вивчення історії Лівобережної України» [7, с. 40-62]. Головною рисою цього дослідження є розгляд інформаційних можливостей опису крізь призму світогляду та життєвих позицій самого автора. На думку О. Апанович, приналежність О. Шафонського до певної соціокультурної спільноти – «русифікованої козацької старшини» – не надала змогу автору «правильно пояснити причини та наслідки тих чи інших економічних явищ» [7, с. 45]. Але, незважаючи на таку ідеологічну забарвленість цієї наукової розвідки, автору цілком вдалося виявити та систематизувати цінні матеріали про діяльність ремісничих об'єднань Чернігівщини, промислового та торговельного розвитку регіону, порайонної спеціалізації сільського господарства України, які сьогодні так і залишаються незадіяними, та окреслити перспективні напрямки подальших досліджень топографічних описів.

Своєрідним підсумком студіювання топографічної тематики вітчизняними науковцями у період так званого «розвинутого соціалізму» стає монографія харківської дослідниці М. Литвиненко «Джерела історії України XVIII ст.» [16]. Внаслідок чітко окреслених хронологічних меж дослідження авторка у другому розділі своєї праці зупиняється лише на характеристиці так званих «соймоновських» описів Лівобережної та Слобідської України (залишаючи поза увагою топографічні матеріали, створені на межі XVIII – XIX ст.). Надаючи аналіз інформаційного потенціалу описів, дослідниця намагається зробити висновки про наукову цінність описової інформації, можливість її залучення для подальших досліджень із соціально-економічної історії України. Однак характеристика, яку надала М. Литвиненко інформаційним можливостям описів, на наш погляд, є дуже промовистою. Наприклад, авторка зазначає, що «топографічні описи намісництв та губерній Російської імперії є найбільш інформативним джерелом з вивчення землеробської культури українського населення», забуваючи при цьому, що укладачі описів навмисно сфальсифікували інформацію про врожайність зернових культур 1785 – 1787 рр. (про що свідчать численні звіти місцевого генерал-губернатора В. Чорткова). Також певних зауважень заслуговують висновки дослідниці щодо авторства топографічного опису Харківського намісництва 1785 р. Вона впевнена, що автором цього документа є капітан Загоровський, про це нібито повідомляється у відомості цензора і префекта Московської слов'яно-греко-латинської академії ігумена Моїсея, який у «лютому 1787 р. дозволив до друку “Топографическое описание Харьковского наместничества 1785 г.”».

На початку 80-х рр. XX ст. відбувається процес поживлення вивчення топографічних описів Російської імперії останньої чверті – початку XIX ст. Саме у цей період Центральний державний військово-історичний архів СРСР спільно з Інститутом історії АН СРСР й місцевими університетами та педінститутами розпочав централізовану роботу з підготовки до видання цілого комплексу джерел: описів Тобольського, Воронежського, Ярославського, Курського, Орловського, Харківського, Казанського, В'ятського намісництв. Ці заходи відкрили нові можливості у вивченні топографічних матеріалів: по-перше, розширилася тематика наукових досліджень – здебільшого науковці зосередили свою увагу на класифікації та періодизації виникнення топографічних матеріалів; також вчені почали працювати над проблемою ідентифікації джерельної бази топографічних описів; по-друге, у зв'язку з видавничою діяльністю поширилась евристична робота над текстами документів, вдосконалювалися методи їхнього археографічного опрацювання, вивчався досвід дореволюційних наукових установ, які активно займалися публікацією топографічних описів.

Цикл тематичних досліджень на початку 80-х рр. XX ст., присвячених дослідженню топографічної тематики, виконав ярославський дослідник О. Дитмар [17, с. 9]. Поряд із висвітленням проблеми становлення практики топографічних обстежень в

Російській імперії вчений надав інформацію про діяльність М. Ломоносова на посту керівника Географічного департаменту Петербурзької академії наук, розкрив процес формування програми загального топографічного обстеження Російської імперії, показав роль місцевих виконавчих органів влади в процесі підготовки топографічних описів. Однак, незважаючи на те, що вченому вдалося залучити до своїх наукових студіювань новий загал документів (9 топографічних описів Ярославського намісництва з 1784 до 1800 рр. включно, справу «Об издании географического атласа Ярославской губернии с определением границ»), основні положення його праці були викладені відповідно до існуючої схеми М. Рубінштейна. О. Дитмар, як і його попередник, пов'язує появу топографічних описів з Генеральним межуванням, адміністративно-територіальною реформою 1775 р.

У галузі студіювання топографічної тематики в межах Ярославського намісництва на початку 80-х рр. XX ст. також плідно працювала російська дослідниця А. Севастьянова [18]. У цілому авторка зосередила свою увагу у двох площинах наукової практики: по-перше, її цікавило питання походження так званої «соймоновської» анкети та її вплив на інформаційне навантаження опису; по-друге, роль топографічних описів у розвитку вітчизняної історіографії. У світлі поставлених перед собою завдань, аналізуючи структуру топографічних розвідок 70 – 90-х рр. XVIII ст., авторка довела, що на першому етапі упорядкування топографічних матеріалів у репрезентації історичної інформації переважала літописна традиція викладу матеріалу (на описи 80 – 90-х рр. XVIII ст. такий метод надання інформації вже не поширювався – інформація суворо регламентувалася анкетною П. Соймонова). Принципово новою є також позиція авторки щодо виокремлення із загальної маси топографічних описів так званих авторських описів, суттєвими рисами яких було: домінування історичного матеріалу, наявність особистих спостережень укладачів описів, що дозволяли значно розширити коло досліджуваних питань, визначити світоглядні орієнтації представників певних соціальних прошарків, простежити процес становлення методики та методології історичних досліджень.

Фактично єдиною роботою у галузі класифікації описових матеріалів українського походження у цей період стала стаття В. Пірка «Описание наместничеств Украины как исторический источник» [19]. Наукова цінність цієї роботи полягала в тому, що автору вдалося систематизувати увесь комплекс описових матеріалів, створених на межі XVIII – XIX ст., визначити рівень їхньої репрезентативності, встановити ступінь відповідності описової інформації історичній дійсності того періоду. Досить цікавим є висновок автора про те, що під час підготовки топографічних описів існувала сувора регламентація професійних обов'язків повітових землемірів та намісницьких канцеляристів щодо збору та систематизації описово-статистичних матеріалів. На його думку, землеміри займалися лише пошуком та доставкою первинних відомостей до намісницьких канцелярій, де останні займалися редагуванням цієї інформації. Однак, незважаючи на те, що названа робота і на сьогодні залишається найбільшим здобутком вітчизняної історіографії з проблеми дослідження, деякі її положення переглядаються та доповнюються іншими авторами. Наприклад, деякі вчені не погоджуються з висновком автора про існування нібито взаємозв'язку між Сенатським наказом 1777 р. та описами, які були впорядковані комісією А. Милорадовича. Також певні заперечення викликає висновок автора про незручність Використання статистичної інформації описів комісії Милорадовича, оскільки її не було систематизовано. Але нам на сьогодні достатньо відомо про існування так званих демографічних екстрактів – додаткових описів у вигляді таблиць (наприклад, «Опис Київського намісництва 1781 р.»), в яких надається чітка диференціація населення відповідно за станами в межах кожного повіту.

До проблеми едиційної діяльності академічних установ та наукових товариств, які активно займалися підготовкою до друку топографічних матеріалів, у своїх працях неодноразово звертався співробітник відділу Російського державного військово-історичного архіву Г. Якушкін. 1989 р. він надрукував на сторінках збірки «Издание исторических документов в СССР: (вопросы истории, теории и методики)» статтю «Обзор публикаций топографических описаний наместничеств и губерний Российской империи» [15, с. 113-129]. У своїй статті автор намагається надати комплексний аналіз публікацій топографічних описів намісництв і губерній Росії з часом їх появи до сьогодення. На основі дослідження текстів рукописних та друківаних примірників описів вчений виробив рекомендації для удосконалення принципів підготовки цих документів до видання. Так, дослідник пропонував друкувати текст топографічних описів без виправлення граматичних та стилістичних помилок, оскільки, на його думку, внаслідок проведення редагування тексту втрачається можливість виявити факти співіснування різних діалектних одиниць російської мови. Паралельно з цим автор також рекомендував більш зважено ставитися до впорядкування науково-довідкового апарату, а також добору документальних матеріалів до передмови.

Окрім цих праць, протягом 50-х – середини 80-х рр. ХХ ст. вітчизняна історична наука збагатилася серією тематичних досліджень з історії розвитку соціально-економічних та культурних відносин в Україні, до яких топографічні описи залучались як достатньо інформативне джерело. Серед робіт цього тематичного напрямку слід перш за все назвати роботи І. Гуржія [20], О. Компан [21], В. Кулаковського [22], М. Марченка [23], О. Нестеренка [24], А. Перковського [25], А. Слюсарського [26] та інших. Найбільш ґрунтовним здобутком вітчизняної історіографії в напрямку вивчення інформаційних можливостей описів з історичної демографії є праця А. Перковського «Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини ХVIII ст.» [27]. Це дослідження, хоча і мало практичне завдання – встановити ступінь репрезентативності матеріалів топографічних описів щодо вивчення демографічної ситуації на Україні, однак насправді охопило набагато ширше коло проблем, а саме – питання про атрибутивні ознаки цих джерел та їх класифікацію, про рівень розробки понятійного апарату описово-статистичних документів та інші питання. Належним чином опрацювавши більшість описів Лівобережної України, А. Перковський виявив істотні відмінності між окремими групами топографічних матеріалів, що надало йому можливість запропонувати нову класифікацію цих документів, в основу якої він поклав два критерії – проведення територіально-адміністративних перетворень на теренах Лівобережної України та переписів населення 1764, 1782 та 1795 рр. Але, враховуючи лише названі чинники, автор до топографічних описів включив комплекс документів, який не відповідає встановленим ознакам (описи комісії Милорадовича). У своїх попередніх наукових студіях, у тому числі й у дисертаційному дослідженні, А. Перковський розширив коло досліджуваних проблем та відтворив основні етапи обстеження Правобережної України [28]. Автор пов'язує появу перших топографічних описів цього регіону з розпорядженням Катерини II за № 17112, в якому імператриця нібито доручала генерал-губернатору М. Тутолміну зібрати необхідну інформацію про новоприєдані до Російської імперії землі та в систематизованому вигляді надіслати її до Сенату. На думку вченого, саме цей матеріал, пізніше доповнений даними ревізії 1795 року, став основою для створення топографічних описів. Однак знайдені у фонді Губернського землеміра ДАЖО (Державного архіву Житомирської області) документальні матеріали свідчать про інше. Вони датують опис 1798 р. (тобто двома роками після смерті Катерини II) [28, с. 12].

У 60-х – 80-х рр. XX ст. проблема інформаційного потенціалу топографічних описів привертала увагу й інших дослідників. Серед тих, хто зацікавився даними описів як вихідним матеріалом для своїх наукових студій, варто згадати українського етнографа В. Горленка [29]. Вчений крізь призму світогляду укладачів описів Чернігівського та Харківського намісництв О. Шафонського та І. Переверзева (інші топографічні розвідки він визнав недостатньо інформативними у цій галузі) намагався відтворити процес формування етнографії як самостійної науки. Однак, перебуваючи під тиском марксистської ідеології, його праця рясніє некоректними зауваженнями у бік істориків-антикваріїв. Так, В. Горленко називає О. Шафонського «типовим зрусіфікованим феодалом-кріпосником, що захищає феодално-кріпосницькі порядки на Україні і намагається обґрунтувати право нащадків української старшини урівнятися у правах з російським дворянством» [29, с. 34]. Схожу оцінку автор надає і творчій спадщині І. Переверзева: «Опис Харківського намісництва співзвучний творам феодално-кріпосничого спрямування, в ньому обходяться мовчанкою болячки українського народу, породжені кріпосництвом» [29, с. 36]. Таке досить негативне ставлення автора до праць О. Шафонського та І. Переверзева, по суті, перекреслює всі їхні досягнення у цій галузі, а саме запровадження О. Шафонським власної теорії антропологічного, географічного та етнографічного районування території України, вдосконалення методики накопичення етнографічного матеріалу.

Поряд із працями, які достатньо комплексно репрезентували питання, пов'язані із походженням топографічних описів та їх інформаційними можливостями, в українській історіографії протягом 50-х – 80-х рр. XX ст. з'явилися розвідки з вибірковою джерелознавчим аналізом інформаційних потенцій цих документів, в яких основний наголос робився лише на практичне застосування цієї інформації. До цього виду наукових праць слід віднести роботи В. Кулаковського [22, с. 63-69], О. Пономарьова [30] та О. Путра [31], в яких описові матеріали сприймалися лише як засіб для пізнання історичної реальності. Наприклад, працю О. Пономарьова «Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст.» [30, с. 34] було повністю побудовано на матеріалах топографічних описів (або інших описово-статистичних документів), лише де-не-де трапляються посилання на інші архівні документи, які здебільшого оповідають про діяльність Опощнянської селітроварної компанії. Також більшість підрахунків у роботі В. Кулаковського «Торговельні зв'язки міст Лівобережної України з містами Росії у XVIII ст.» було здійснено на основі статистичних зведень О. Шафонського та укладачів описових матеріалів Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв 1779 – 1781 рр. [32]. До топографічних описів як історичного джерела неодноразово звертався й харківський дослідник А. Слюсарський під час роботи над монографією «Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв.» [33]. Ним були досконально опрацьовані матеріали топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки проблеми показав, що попри відсутність спеціальних монографічних досліджень, присвячених топографічним описам України кінця XVIII – початку XIX ст., у цьому напрямі було досягнуто відчутних результатів. У процесі історичного пізнання топографічних документів під впливом суспільно-політичних чинників та загальних тенденцій розвитку історичної науки склалися певні підходи до вивчення джерел, для кожного з яких було притаманне своє ставлення до джерела: усвідомлення ролі топографічних описів в тогочасному культурному середовищі, аналіз взаємозв'язків між автором та результатом його діяльності, застосування методів критичного вивчення тексту джерела. Однак навіть при першому побіжному погляді на науковий доробок вітчизняної історичної науки нашу увагу

привертає той факт, що в деяких історичних працях переважав не дослідницький підхід, який би опирався на поглиблене вивчення топографічних матеріалів та сприйняття їх як культурного феномену, а переважно оціночні твердження, що не виходять за межі марксистсько-ленінської парадигми та позитивістського підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рубинштейн Н.Л. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII века – памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. – 1953. – Сб. 31. – С. 39-90.
2. Кабузан В.М. Некоторые материалы для изучения исторической географии России XVIII – начала XIX ст. (по фондам Центральных государственных архивов и библиотек Москвы и Ленинграда) // Проблемы источниковедения. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Вып. XI. – С. 153-196.
3. Сивков К.В. Источники по истории сельского хозяйства Европейской России во второй половине XVIII века // Проблемы источниковедения. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – Вып. VIII. – С. 144-190.
4. Источниковедение истории СССР: Учебник для студентов ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М.: Высшая школа, 1981. – 496 с.
5. Ананьева Т.Б. «Топографическое описание Воронежского наместничества» 1785 г.: Общая характеристика документа и проблема авторства // Воронежский край в XVII – во второй половине XVIII. – Воронеж, 1981. – С. 108-116.
6. Андреев А.И. Топографические описания и карты Сибирских наместничеств 1783 – 1794 г. и работы, связанные с ними // Вопросы географии. – 1951. – Вып. 17. – С. 203-212.
7. Апанович О.М. Значення праці О.Ф. Шафонського «Черниговського наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України в др. пол. XVIII ст. // УІЖ. – 1960. – № 5. – С. 40-62.
8. Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 2. – С. 129-137.
9. Дик Н.Е. Ломоносовский период в русской географии. – М.: Мысль, 1976. – 125 с.
10. Димар А.Б. О «топографических описаниях» Ярославского края конца XVIII века // Учен. зап. Ярослав. гос. пед. ин-та им. К.Д. Ушинского. – Ярославль, 1968. – Вып. 17. – С. 129-138.
11. Козлова Н.П. Топографическое описание Вологодского наместничества как исторический источник // Археография и источниковедение истории Европейского Севера РСФСР. – Вологда, 1989. – Ч. 2. – С. 40-43.
12. Павлов В.В. О порядке составления топографических описаний наместничеств конца XVIII в. (на примере Вятского) // Археография и источниковедение истории Европейского Севера РСФСР. – Вологда, 1989. – Ч. 2. – С. 35-36.
13. Севастьянова А.А. К вопросу об истории анкет топографических описаний Российской империи второй половины XVIII в. // Пробл. ист. географии России. – М., 1983. – Вып. 4. – С. 151-156.
14. Эмаусский А.В. Топографические и исторические описания Вятского наместничества в 80 – 90-е гг. XVIII в. // Проблемы источниковедения. – М., 1959. – Вып. 7. – С. 204-215.
15. Якушкин Г.Р. Обзор публикаций топографических описаний наместничеств и губерний России последней четверти XVIII в. и современные принципы подготовки их к изданию // Издание исторических документов в СССР: (Вопросы истории, теории и методики). – М., 1989. – С. 113-129.
16. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків: Вид-во ХДУ, 1970. – 204 с.
17. Дитмар А.Б. Над старинными рукописями («Топографические описания» Ярославского края конца XVIII века). – Ярославль, 1983.
18. Севастьянова А.А. Русская провинциальная историография второй половины XVIII века. – Ярославль, 1990. – С. 32-43.
19. Пирко В.А. Описание наместничеств Украины как исторический источник (проблема типологии и информационных возможностей) // Историографические проблемы отечественной истории. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1985. – С. 93-97.
20. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 204 с.
21. Компан О. Соціально-економічний розвиток міст Лівобережної України після Визвольної війни 1648 – 1654 рр. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 63-69.
22. Кулаковський В.М. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 63-69.
23. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) – К., 1959. – С. 88-90.
24. Несторенко О.О. Розвиток промисловості на Україні: В 2 ч. – К., 1959. – Ч. 1. – 495 с.

25. Перковський А.Л. Структура українського населення на південному. Правобережжі в другій половині XVIII ст. (шторико-географічний нарис) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 149-163.
26. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: історичний нарис XVII – XVIII ст. – Х.: Кн. -газ. вид., 1954. – 279 с.
27. Перковський А.Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Демограф. дослідження. – К.: Наука, 1975. – Вип. 3. – С. 121-132.
28. Перковский А.Л. Народонаселение Украины в XVIII веке: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Институт истории УРСР НАН Украины. – К., 1968. – 17 с.
29. Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX в. – Киев: Наукова думка, 1988. – С. 33-36.
30. Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1971. – 183 с.
31. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй пол. XVIII в. – К., 1988. – 135 с.
32. Кулаковський В.М. Торговельні зв'язки міст Лівобережної України з містами Росії у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1975. – № 7. – С. 66-67.
33. Слюсарський А.Г. Социально-экономическое развитие Слободжанщины XVII – XVIII вв. – Х.: Книжное издательство, 1964. – 460 с.

И.В. Петрова

Топографические описания Украины в работах советских историков (50 – 80-е годы XX в.)

В данной статье представлен историографический анализ научных работ Н. Рубинштейна, В. Кабузана, К. Сивкова, И. Бутич, О. Апанович, М. Литвиненко, Т. Ананьевой, А. Перковского, в которых исследуется проблематика происхождения топографических описаний и их использования для изучения истории Украины. Также рассматриваются основные этапы археографического освоения данных исторических документов.

I.V. Petrova

This article deals with the historiographical analysis of the research works of N. Rubinshtaina, V. Kabuzana, K. Sivkova, I. Butich, O. Apanovich, M. Litvinenko, T. Ananjevoj, A. Perkovskogo in which the problem of the origin of the topographical description and its usage in learning the history of Ukraine is researched. Also the basic steps of the archeographical publications of historic documents are observed.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2008.